

VƏTƏN QIZININ ÜMUMTÜRK MƏDƏNİYYƏTİNƏ XİDMƏTİ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Dilbər Vətən qızı Camalının “Orxon-Yenisey abidələrinin linqvokulturoloji tədqiqi” (“Elm və təhsil”, 2023) monoqrafiyası VI-IX əsrlərə aid hesab olunan Orxon-Yenisey yazılarının linqvokulturoloji aspektdən araşdırılmasına həsr olunub. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunan kitabın elmi redaktorları filologiya elmləri doktoru, professor Çingiz Muxtar oğlu Hüseynzadə və filologiya elmləri doktoru İlhami Cəfərsəy, rəyçiləri filologiya elmləri doktoru, dosent Yadigar Əliyev və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elçin Məmmədovdur. Kitabı müəllif türkoloq alim Məhəbbət Mirzəliyevanın əziz xatirəsinə həsr edib.

Professor Çingiz Hüseynzadə kitaba yazdığı ön sözdə tədqiqatın mövzusu və əhəmiyyəti haqda müfəssəl fikirlər söyləyib. Kitaba epigrafi kimi tədqiqatçı qədim yazılı abidələrin dilindən nəsihətamiz ruhlu bir cümlə verib: “Türk oğuz bəyləri, xalqı eşidin: üstədən tanrı basmasa, aşağıda yer dəlinməsə, türk xalqı elinin - dövlətinin qanununu kim poza bilər?! Türk xalqı, ayıl!”

Daha sonra müəllif “Giriş” başlıqlı yazıyla kitabın araya-ərsəyə gəlməsi zərurəti ilə bağlı məlumatları diqqətə çatdırıb yazır:

“Türkologiyada Orxon-Yenisey abidələri indiki dövrə kimi müxtəlif aspektlərdən araşdırılmışdır. Azərbaycanda isə tədqiqi XX əsrin əvvəllərindən başlamışdır. Abidələrin mətnlərinin oxunması, tərcüməsi sahəsində Ə.Şükürlü, Y.Məmmədov, Ə.Ə.Rəcəbli və b. alimlər böyük işlər görmüşlər. Lakin bu dövrə qədər Orxon-Yenisey abidələrini əhatə edən araşdırmalar onların oxunması, tərcüməsi, fonetika, leksika, morfologiya, sintaksisini tədqiq etmə üzərində qurulmuş, abidələrin mədəniyyət, din və tarix baxımından öyrənilməsi isə bir az kənarda qalmışdır. Ümumiyyətlə, ayrı-ayrı əsərlərdə qədim türk mifologiyası, din və mədəniyyətdən danışılarkən abidələrin daşdığı informasiyalara toxunulmuşsa da, bu konkret bir sistem təşkil etməmişdir. Türklərin, xüsusilə də göytürklərin mədəniyyəti, həyat tərz, tarixi, adət-ənənəsi, məişəti, bir sözlə, həyatları haqqında daha çox ümumi araşdırmalar aparılmışdır. Qədim türk yazılı abidələri, xüsusilə də Orxon-Yenisey abidələri çağdaş türk dillərinin və türk xalqlarının tarixi keçmişini, mədəniyyətini öyrənmə baxımından qaynaq kimi çox dəyərlidir. Türklərin dövlətçilik ənənələrinin və dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynayan Göytürk mədəniyyətinin günümüzədək mühafizə olunmuş abidələri ayrı-ayrılıqda ciddi sistemli şəkildə tədqiqatə cəlb olunmamışdır. Orxon-Yenisey abidələrinin araşdırılması Azərbaycanda bu sahə ilə bağlı olan bir çox aktual elmi-nəzəri, praktik problemlərin həlledilməsində, bu sahədə olan bəzi boşluqların aradan qaldırılmasında əhəmiyyətə malikdir. Qədim türk dilinin tarixini VII-VIII yüzilliklərə aparıb çıxaran bu abidələr, türk dilinin və mədəniyyətinin öyrənilməsində mədəni miras rolunu oynayır. Linqvokulturologiya dillə mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqələrini öyrənən XXI əsrdə meydana gəlmiş yeni dilçilik sahələrindəndir. Bu sahədə dil, kommunikasiya vasitəsi kimi yox, millətin mədəniyyət kodu kimi də nəzərdən keçirilir. Əgər biz də hər hansı dil materialını linqvokulturoloji aspektdən araşdırıb tədqiq ediriksə, burada ən birinci həmin materialın mənsub olduğu xalqın tarixini, dilini, psixologiyasını, etnoqrafiyasını, mifologiyasını, adət-ənənəsini, dini dünyagörüşünü tam mənası ilə araşdırıb öyrənməli və bütün bunların o xalqın dilində necə əks olunmasını üzə çıxarmalıyıq. Müəyyən mənada dil və mədəniyyət bir yerdə çulğalaşır. Bir növ millətin milli-mədəni kodları dil vasitəsilə əks olunur. Burada ən çox linqvokulturoloji araşdırmanın predmeti kimi sözlər, ifadələr, deyimlər, frazeoloji birləşmələr götürülür. Çünki hər bir millətin dili sırf öz milli-mədəni dəyərlərini əks etdirdiyi üçün bu da öz ifadəsini həmin predmetlərdə tapır” (səh. 8-9).

Fikirlərinə bu əsasda başlanğıc verən tədqiqatçı Dilbər Camali daha sonra kitabın aktual-

lığını, obyektini, predmetini, məqsəd və vəzifələrini və s. şərtləndirən bir sıra mühüm xüsusiyyətlərini də oxucuların diqqətinə çatdırır. Yuxarıdakı fikirlərdə də ifadə olunduğu kimi, dillə mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqələrini öyrənən elm sahəsi kimi linqvokulturologiya elmi XXI əsrdə yaranıb. Deməli, bu elmin özü gənc olduğu kimi, bu elmi istiqamətdən Orxon-Yenisey abidələrinin tədqiqatə cəlb olunması da müəllif tərəfindən Azərbaycanda aparılan ilk təşəbbüsdür və əgər nəzərə alsaq ki, Orxon-Yenisey abidəsi ümumtürk xalqlarının ortaq mədəni abidəsidir, onda biz Dilbər Vətənqızının bir alim-tədqiqatçı kimi təkcə Azərbaycan mədəniyyəti müstəvisində yox (baxmayaraq ki, əsər Azərbaycan dilində yazılıb), ümumtürk mədəniyyəti miqyasında mühüm xidmətlər göstərdiyini təsdiq edirik. Elə bu andaca müəllifin adı, daha doğrusu atasının adı ilə apardığı tədqiqatın mövzusu və böyük əhəmiyyəti ilə bağlı maraqlı bir paralellik aparmaq istəyirəm: Dilbər Vətən qızı. Bəli, Dilbər xanımın atasının adı xüsusi isim olaraq Vətəndir. Ancaq Dilbər Camali elə bir sahədə elmi fədakarlıq göstərmiş ki, biz onu təkcə xüsusi isimlə yox, ümumi isimlədə vətənin qızı kimi xarakterizə edə bilərik. Mərazın “Vətən mənə oğul desə, nə dərdim...” misrasındakı fikir kontekstindən yanaşmaqla biz Dilbər xanımın həqiqətən də vətən qızı kimi elmi zəhmətə qatlaşıb, ümumi vətən naminə - Azərbaycan və ümumtürk dünyası naminə - türkoloji dilçilik istiqamətində mühüm uğura imza atdığını təsdiq edirik. Qısa, Dilbər Vətən qızı həqiqətən də elm aləmində əsl vətən qızı - vətən övladı kimi vətənə xidmət göstərmiş, dəyərli bir monoqrafiyanı elmi ictimaiyyətə təqdim etmişdir.

Dilbər Camali tədqiqatını 3 fəsil üzərində qurmuş, “Orxon-Yenisey abidələrinə ümumi bir baxış”, “Orxon-Yenisey abidələrinin linqvokulturoloji konseptləri” və “Orxon-Yenisey abidələrinin onomastik leksikasının linqvokulturoloji təhlili” adlı fəsillər ətrafında maraqlı və dəyərli elmi fikirlər nümayiş etdirmişdir. Mən fikirləri tədqiqatın sonunda müəllifin gəldiyi elmi nəticələrə yönəltmək istəyirəm:

1. Son araşdırmalara görə, 54 Orxon, 152 Yenisey abidəsi qeydə alınmışdır. Abidələr göytürk və uyğurlar tərəfindən yaradılıbsa da, burada digər qədim türk tayfa dil xüsusiyyətləri də (oğuz və qıpçaq, qarluq) öz əksini tapmışdır. Bu mənada Orxon-Yenisey abidələri türk xalqlarının ortaq dil abidəsidir.

2. Abidələrin yazıldığı əlifba işarələrinin üzərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, göytürk əlifbasını təşkil edən damğalar türk mənşəlidir. Onların bəziləri (eb, at, ay, ok, ant, ot, əl və s.) türk mədəniyyətini, həyat tərzini və təfəkkürünü özündə əks etdirir. İfadə etdiyi əşya və anlayışla şəkil bənzərliyi vardır və qrafik işarələrin bir çoxu piktoqramlardan yaranmışdır.

3. Abidələrin dil və üslubunun təhlili zamanı aydın olmuşdur ki, abidələrin dilində al-literasiyalar, bədii təzadlar, bənzətmələr, məcazi sözlər və ifadələr işlənmişdir. Bu da VIII-IX əsrlər türk dilinin zənginliyini göstərən faktlardır.

4. Son zamanlar kommunikativ dilçilikdə linqvokulturoloji araşdırmalar ön plana çıxmağa başlamış, dilin kommunikativ funksiyası ilə yanaşı, onun mədəniyyətin göstəricisi kimi, kodlaşmış şəkildə müəyyən bir informasiyanı yüzliliklər keçməsinə baxmayaraq, nəsil-dən-nəslə ötürmə bacarığını araşdırmaq dilçiliyin əsas məsələsinə çevrilmişdir. Orxon-Yenisey abidələrinin mətnini linqvokulturologiyanın obyekt olan konseptlər əsasında tədqiq edərkən bir çox xüsusiyyətlər meydana çıxır. Belə ki, qədim türklərin təfəkküründə formalaşmış ailə, həyat, zaman, doğum, ölüm, inanc, din və s. kimi anlayışların bir çox linqvokulturoloji xüsusiyyətləri vardır” (s. 165).

(Davamı var)

Şakir ƏLİFOĞLU,
filologiya elmləri doktoru, dosent